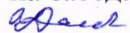

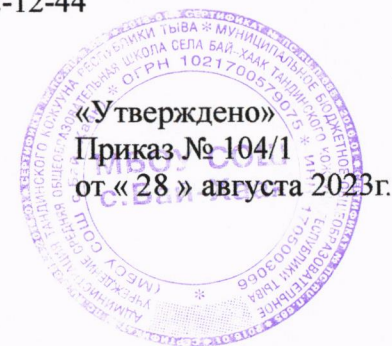
Министерство просвещения Российской Федерации
Министерство образования Республики Тыва
МКУ Управления образования администрации Тандинского кожууна РТ
МБОУ СОШ с.Бай-Хаак Тандинского кожууна Республики Тыва

668310, с. Бай-Хаак, ул. Советская, д. 88, тел./факс 839437)2-12-44
E-mail:tyva_shcool_68@mail.ru

«Рассмотрено»
на заседании ШМО
 Дамба У.М.
Протокол №1
от «28» августа 2023 г

«Согласовано»
Заместитель по УВР
 Оюн Р.Т.
от «28» августа 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

по предмету родной язык, 9 «б» класс.
Программа разработана на основе учебной
программы «Тувинский язык и развитие речи. Примерные
программы. 5-9, 10-11 классы»
Авторы: К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар. Кызыл, 2017 г.

Уровень образования: основное общее образование
Количество часов: в неделю 2 часа, в год 68 часов
Уровень обучения: базовый
Учитель: Оюн Зинаида Овеш-ооловна
Категория – высшая

с. Бай-Хаак, 2023 г.

ФКӨС негелделери-биле «Тыва дыл» эртемин өөрөнгенин түннелдери (5-9 класстар)

Бот-тускайлаң түннелдер:

- төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Россияның төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун, оон чурттакчыларының төрөөн дылын хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын угаап билири, Ада-чуртунуң мурнунга харыысалгалыг болуру;
- бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; бодунуң чонунуң болгаш кижини төрөлгөтөннүн культурулуг өнчүзүнүн үндезиннерин билири;
- Россияның болгаш делегейниң чоннарының төөгүзүнгө, культуразына, шажын-чүдүлгезинге, езу-чаңчылдарына, дылына болгаш ыдык-сүзүктөринге хүндүткелдиг, сагыш-сеткилинден эки хамаарылгалыг болуру;
- кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын хевирлеп, сайзырадырына школага өөредилге үезинде төрөөн дылын дамчыштыр шингээди алырын медресе билири, билиг чедип алырына ук дылдың ужур-утказын тодарадыры, ону тыва чоннуң ыдыктыг, үнелиг эртинелериниң бирээзи деп медресе билири;
- чүве билип алырына сундулуг, бодун сайзырадырына болгаш билиин бедидеринге сонургалдыг болуру;
- бодунуң сонургалының аайы-биле мергежилин медреселдиг шилири;
- бодунга таварышкан моралдыг бергедээшкннерни ажып эртип шыдаары; бодунуң кылдыныгылары дээш, харыысалгалыг болуру (чаагай мөзү-бүдүштү хевирлээри, өске улустун шажын-чүдүлгезин, амыдыралче көрүжүн хүндүлээри, кижиниң амыдыралында мөзү-бүдүш, чүдүлге, өг-бүле болгаш ниитилел деп билиглерниң ужур-утказын билири дээш о.ө);
- өөредилгеге харыысалгалыг болурун хевирлээри; күш-ажылга ынак, хөй-ниитиниң чугула ажыл-херээнге киржип билир дуржулгалыг болуру;

- кижиниң болгаш ниитилелдин амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузазын медресеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири;
- делегейде кижилерниң социалдыг, культурлуг амыдыралдың болгаш дылының, иштики культуразының байлаан барымдаалавышаан, бодунуң делегей көрүүшкүнүн амгы үениң эртеминиң, ниитилел практиказының деңгелинге дүүштүр хевирлеп шыдаары;
- өске кижиге, ооң бодалынга, делегей көрүүшкүнүңгө, культуразыңга, дылыңга, чүдүлгезинге, боттут туружунга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;
- өске кижибиле чугаалажып, ооңбиле билчип ап шыдаары;
- ниитилелдин чурумунга чагыртып билир;
- назы-хар аайыбиле школаның бот-башкарылгалыг ажил-херээнге киржип билири;
- чаагай амыдыралчы дуржулгага даянып, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды тудуп шыдаары; берге байдалдарда дузаны кадары;
- Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазын таварыштыр эстетиктиг мээ-медерелин сайзырадыры, чараш чүүлдүшингээдири (аңгы-аңгы чоннарның езу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);
- экологтук культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдусту шинчилээри, көдээ ажил-агыйны билири, бойдусту чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдусту камгалаары);
- тыва дылдың эстетиктиг дээштиин, үнезин медресеп билири; төрөөн дылыңга ынак болгаш ону хумагалап, хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;
- культура талазыбиле арга-дуржулгазын, билиглерин азы ук культурабиле холбашкан бүгү чүүлдерни школадан төрөөн дылын дамчыштыр шингээдип алыр дээрзин медресеп билири;

- дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунун бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунун чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру

Метапредметтиг (эртем бүрүзүндөн чедип азы шингээдип алып) түңнелдер:

Метапредметтиг түңнелдерде өөреникчилерниң өске эртемнерге шингээдип алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныглары (башкарылгалыг, угаап шингээдириниң, харылзажылга чорудар) кирип турар.

Программада материалды чүгле билиг кылдыр эвес, а ону амыдыралга чогулгалыг ажыглаарын билиндирери-биле *харылзажыр ажылчорудулгалыг (коммуникативно-деятельностный)* арганы ажыглаары көрдүнгөн. Курста харылзажылганың мергежилдерин сайзырадырынче болгаш өөредилгениң эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдеринче кичээнгейни күштелдирген. Ол дээрге тыва дылда чедип алганы билиглерни, арга-мергежилдерни амыдыралдың кандыг-даа айтырыгларын шийтпирлээрде ажыглап болур чугула байдалдарның тургустунганы болур. Төрээн тыва дылын өөредип тура, чугаага ажыглаар дыл аргаларын шилиир, чүвени шын угаап бодаар, бодалын чиге илередир арга-шинээн сорулгалыг сайзырадыры чугула. Өөреникчилерниң чугаа чорудулгазының улам ыңай сайзыралы тыва дылдың чурумчуткан тургузуунун дугайында, чугааны байдалга дүүштүр ажыглаар дылдың онзагайларының дугайында билиглеринге үндезилеттинген. «Төрээн (тыва) дыл» эртеминде өөредиглер дыл болуушкуннарын сайгарып көөр арга-мергежилдерни сайзырадыр, ук арга-мергежилдерни бөлүктээр, чугаа культуразын сайзырадып кижизидер, номчулганың янзы-бүрү хевирлерин база медээ дилээр янзы-бүрү аргаларны ажыглаар, сөзүглелдерни эде тургузар, литературлуг дылдың нормаларын сагыыр дээн ышкаш өске-даа чаңчылдарны хевирлээринче угландырган.

Предметтиг түңнелдери

1) Төрээн (тыва) дылынга чугаа чорудулгазының (чугааның) бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

- бижимел болгаш аас дыңнадыгда медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээни ылгап шыдаары);
- аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру, чүгүртү азы улуг-каралап номчууру, таньжып номчууру, шинчилел-сайгарылгалыг номчууру) таарыштыр ажыглап билири;
- тыва дылда аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш, дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таньжары болгаш ону тодазы-биле азы ылавылап дыңнаары) ажыглап билири;
- тыва дыл кырында информация (медээ) ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;
- тодаргай (бердинген) темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;
- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деннеп билири; литературлуг тыва дылдың шын адалгазының, лексиказы болгаш грамматиказының кол нормаларын сагыыры.

Чугаалаары болгаш бижиири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;

- төрөөн дылынга дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (планны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;

- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;

- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунуң негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодааныышкын болгаш оларны холуй); диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-харыы (диалог-расспрос), чугаалажып орар кижизин чугаа чорударынче кыйгырары, сонuurгалын оттурары (диалог-побуждение), өске кижибиле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) болгаш оларны холуй ажыглап билири;

- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;

- тыва чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкннерин эптиг болгаш шын алдынары;

- өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң хүн бүрүде чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, өскертп, делгередиб билири;

• бодунуң үжилериниң мурнунга улуг эвес дыннадыг, илеткелди кылып, рефераттың утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) “Тыва дыл” эртеминде алган билиглерин, мергежилдерин, чаңчылдарын амыдыралга хүн бүрүде ажыглап билири; төрөөн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарынга ажыглап шыдаары;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде тыва болгаш ниити чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

ЭРТЕМНИҢ КОЛ УТКАЗЫ

9 КЛАСС (68 шак)

Кирилде тема. Чугаа сайзырадылгазы

1. Чоннуң культура болгаш төөгүзүнүң айтырыгларының ооң дылын дамчыштыр илереттиниң келири. Тыва улустуң чугаа этикеди.
2. Тыва улустуң аас чогаалы, чечен чогаалында болгаш төөгү талазы-биле сөзүглелдерде дылдың национал-культурлуг ужур-утказы сиңниккенин тодарадыры. Тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин өөрөдилгениң ажыл-чорудулгазынга болгаш амыдыралга чөптүг ажыглаары.

7-8 класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары

Чугаа сайзырадылгазы

1. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар. Бөдүүн домак. Нарын домак. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактар. Нарын синтаксистиг конструкциялар.

2. Дорт болгаш доора чугаалыг домактарга бижик демдектерин сагыыры. Цитаталарны ажыглаары. Бөдүүн болгаш нарын домактарны ылгаары. Чагырышкан болгаш чагырышпаан нарын домактарны, нарын синтаксистиг конструкцияларны сөзүглелдерден тып, танып билири.

Дыл дугайында ниити билиглер. Чугаа сайзырадылгазы

1. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказы. Дыл эртеми база ооң адырлары: фонетика, лексика, грамматика болгаш оларнын өөренир чүүлдери.

Тыва дыл эртемнин үндезин дөстери.

Тывага ажыглап турган бижиктернин кыска төөгүзү.

Тыва дылдың шинчилекчилери. Тыва дылдың баштайгы шинчилелдери. Советтиг Тыва үезинден эгелээш, амгы үеге чедир шинчилеп келгени.

Амгы тыва дылдың хевирлери: литературлуг дыл, девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, мергежилинин аайы-биле хевирлери, жаргоннар.

2. Дылдың ниитилел амыдыралынга ужур-утказын. Кижинин амыдыралында харылзажырынын чаңчыл-мергежилдеринин чугулазын, ниитилел болгаш күрүне амыдыралында, чаа делегейде тыва дылдың ужур-дузазын медресеп билири. Тыва дылдың чаражын, байлаан (чеченин) медресеп билири. Амгы тыва дылдың хевирлерин ылгаары. Тыва болгаш өске түрк дылдарнын сайзыралынын дугайында кол чүүлдерни таныштырары.

Өске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар. Чугаа сайзырадылгазы

1. Өске кижинин чугаазын дамчыдар аргалар дугайында.

Дорт болгаш доора чугаа дугайында билиг. Дорт чугаанын мурнунда болгаш соонда авторнун сөстери. Дорт чугаанын иштинде авторнун сөстери. Дорт чугаалыг домактарга бижик демдектери.

Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.

Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарыңга уjur-дузазы.

2. Дорт болгаш доора чугаалыг домактарга бижик демдектерин сагыыры. Дорт чугааны авторнуң сөстөрүндөн аялга дузазы-биле ылгалдыр чугаалаары. Өске кижиниң чугаазын дорт чугаа-биле, доора чугаа-биле дамчыдары. Дорт чугааны дораа чугаа кылдыр өскертири. Цитаталарны чугаага ажыглаары.

Пунктуация.

1. Пунктуация дугайында билиг. Бижик демдектери болгаш оларның уjur-утказы. Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарыңга бижик демдектери. Нарынчыттыңган домактарга бижик демдектери. Биче секти, ийи секти, бүдүн чартык секти ажыглаары. Тире болгаш дефисти ылгаары. Кавычканы ажыглаары.

2. Бижимел чугаага пунктуастыг нормаларны сагыыры. Тыва дылдың орфографтыг словарьын ажыглаары.

Синтаксис. Пунктуация. Чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгазы

Нарын домак

1. Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан. Нарын домакта бөдүүн домактарның каттыжар аргалары: кожумактар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, артынчылар, үн аяны.

2. Нарын домакта бөдүүн домактарның чугула кежигүннерин тып, кызыгаарын айтыры, каттыжар аргаларын тодарадыры. Нарын домактың хевирлерин ылгаары. Нарын домактың иштинде бөдүүн домактар аразыңга бижик демдектерин сагыыры.

Чагырышпаан нарын домак.

1. Чагырышпаан нарын домактар дугайында билиг, оларга бижик демдектери. Чагырышпаан нарын домактарның янзылары: эвилелдер чок чагырышпаан нарын домак, эвилелдерлиг чагырышпаан нарын домак.

Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектери.

Чагырышпаан нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазы.

2. Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаары, оларның шын номчууру. Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектерин сагыыры. Чагырышпаан нарын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Чагырышкан нарын домак. Чугаа сайзырадылгазы

1. Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларның холбажыр аргалары.

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: тодарадылганың, немелдениң, үениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, денелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери. Чагырышкан арын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазы.

2. Чагырышкан нарын домактың кол болгаш чагырткан домактарының аразында уткалыг харылзаазын тодарадыры. Чагырткан домактарның кол домакка холбажыр аргаларын ылгап, танып билири. Чугаага чагырышкан нарын домактарны ажыглаары. Чагырышкан нарын домактарга бижик демдектерин салырын бадыткаары. Чагырышкан арын домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыры.

Нарын синтаксистиг конструкциялар

1. Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Оларның кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.
2. Сөзүглелдерде нарын синтаксистиг конструкцияларны танып, тып, бижик демдектерин сагыыры.

Сөзүглел дугайында билиглер. Чугаа сайзырадылгазы

1. Сөзүглел дугайында билиг. Сөзүглелдиң кол демдектери (кезектерниң тема болгаш тургузуг талазы-биле чаңгыс аай болуру, грамматика талазы-биле харылзаалыы, утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төнген уткалыы), темазы, кол утказы, микротемазы (кыска темаларга чардынганы). Абзацтың чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болуру. Чугааның утка болгаш хүлээлгелериниң аайы-биле хевир: чурумал, тоожуушкун, угаап боданыышкын. Сөзүглелдиң тургузуу, планы. Сөзүглелде теманы сайзырадырының аргалары. Улуг хемчээлдиг сөзүглелди эде тургузарының кол хевирлери: план тургузары, тезис, допчулай бижири, аннотация.

Сөзүглелдин филологтуг сайгарылгазының дугайында кыска тайылбыр (сөзүглелдин фонетика, лексика, морфология, синтаксис талазы-биле курлавырлары; сөзүглелге сөстүн доора болгаш көжүргөн уткаларын, контекстуалдыг синонимнерни болгаш антонимнерни, окказионализмнерни (авторнуң бодунуң чогааткан сөстери) ажыглааны).

2. Сөзүглелди ооң темазының, утказының, тургузуунуң аайы-биле сайгарары. Сөзүглелде дүлгүүр сөстөрни тып билири болгаш оларның аайы-биле сөзүглелде кол бодалды болгаш ооң темазын тодарадып билири. Сөзүглелдин планын тургузары. Сөзүглелди уткалыг кезектерге чарып, дылының онзагайын сайгарары. Чугааның сорулгазының, темазы азы кол бодалының аайы-биле, кымга адрестээнин, байдалын барымдаалап сөзүглелде дылдың (чугааның) кандыг аргаларын ажыглаанын сайгарары. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагып, аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдерин тургузары. Аас болгаш бижимел чугааның чижектерин үнелеп, өскертири. Сөзүглелдин дыл талазы-биле сайгарылгазын кылыры.

Чугаа культуразы. Стилистика. Чугаа сайзырадылгазы

1. Чугаа культуразының дугайында ниити билиг. Чугаа культуразының кол негелделери. Аас болгаш бижимел чугааның кол-кол негелделери. Тыва дылдың словарьларының тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдип алырынга ужур-дузазы.

Стилистика. Стилдерниң хүлээлгезиниң аайы-биле хевирлери. Ном болгаш чугаа стилдери.

Чугаа стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: чугаалажыры, чугаалаары, кижилерниң амы-хууда чагаалары.

Эртем стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: үнелел, реферат, аннотация, тезис, илеткел, статья, рецензия дээш о.ө. Эртем стилинде сөзүглелге цитаталарны ажыглаары.

Публицистика стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: илеткел, демдеглел, медээ, статья, интервью, тоожуушкун, репортаж.

Албан-херек стили болгаш ооң-биле холбашкан чугаа культуразының айтырыглары. Ооң хевирлери болгаш онзагайы: шынзылга, билдириишкин, резюме, протокол.

Чечен чогаал стили, ооң жанрларының дыл талазы-биле онзагайлары.

2. Тыва литературлуг дылдың нормаларын билири, оларны аас болгаш бижимел чугаага сагыыры. Бодунуң чугаазында четпестерни эдип билири. Тыва дылдың литературлуг нормаларын словарьлар таварыштыр хайгаараары. Өөредилгеге болгаш хүн бүрүде амыдыралга тыва дылдың онзагайын кадагалавышаан, ажыглаары.

Ном болгаш чугаа стильдерин ылгап билири. Чугааның аянын барымдаалап, ооң стилин тодарадыры, стильдерни ылгаары. Сөзүглелдин кайы стильге хамааржырын тодарадыры. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар, хевирлеринге бижимел чугааларны тургузары. Эш-өөрүнүн мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле чүве чугаалаары; маргылдаалыг айтырыгларны шийтпирлээринге киржири. Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүн ужур-дузазын; сөс курлавырын байыдарының эргежок чугулазын медресеп билири. Чугааның сорулгазынга болгаш байдалынга дүүштүр сөстерни, сөс каттыжышкыннарын, домактарны шын ажыглаары. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны шын ажыглаары. Янзы-бүрү хевирниң словарьларындан херек медээни тып, шилип, янзы-бүрү ажыл-чорудулгага шын ажыглаары. Тыва дылдың байлак сөс курлавырын чечен чогаалда болгаш амыдыралда ажыглаанын хайгаараары.

5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдерни түңнээри

1. Лексика, фонетика, грамматика (морфология биле синтаксис), шын бижилге.
2. Ук темалар талазы-биле өөрөнгөн чүүлдерни системажыдып, түңнээри.

Календарь-темалыг планнаашкын

№ по п/п	№ эгелер аайы-биле	Программа аайы-биле темалар	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлери	Шагы	Эрттирер хүнү		Немелде тайылбыр	Онаалга
					План ёзугаар	Херек кырында		
1.	1.	8 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын	8 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаар.	1	4.09			М.4,ар 5
Дыл дугайында ниити билиглөр (10шак)								
2.	1	Тыва дылдың тыва чоннун культура болгаш төөгүзү-биле холбаалыы.	Өөрөдилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир.	1	4.09			М.8,9. Ар.9
3.	2.	Тыва дылдың ниитилел амыдыралында ужур-утказы болгаш хүлээлгелери.	Коллективтиг чугаа: «Тыва дылдың чоннун культура болгаш төөгүзү-биле холбаалыы» деп темага чугаага киржир	1	11.09			М.11, ар.12
4.	3.	Петроглифтер, иероглифтер дугайында. Түрктерниң орхон-енисей бижиктериниң дугайында.	Карта болгаш көргүзүг материалдарын ажыглап тургаш, «Түрк чоннарның бижиктери» деп темага дыңнадыгны белеткээр. Петроглифтер болгаш иероглифтерниң чижектери-биле таныжар. Тываның хаяларында бижиктер дугайында эртем- шинчилелдиг ажылдарны сонуургаар. Барыын-Хемчиктиң Бижиктиг-Хаяда	1	11.09			М.22,23, ар.20

			болгаш Улуг-Хем девискээринде хаяларда чуруктар дугайында презентацияларны кылыр					
5.	4.	Төвүт болгаш эрги моол бижиктер болгаш тыва дыл.	Түрктерниң орхон-енисей бижиктеринин дугайында чугаага киржир. Оларның чуруктары-биле таныжар.	1	18.09			Тыва акша дугайында шинчилел ажылы
6.	5.	Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери.	«Тыва дылдың шинчилекчилери» деп темага презентацияны кылыр .	1	18.09			Презентация
7.	6.	Тыва дылдың шинчилекчилери.	Көргүзүг материалдарын белеткээр, демнежип азы бөлүккө ооң сайгарылгазын кылыр	1	25.09			Реферат
8.	7.	Амгы тыва дылдың хевирлери. Литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа)	Тыва литературлуг дылдың тургустунганының, ооң ужур-дузазының дугайында чугааны чорудар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: «Тыва бижиктин төөгүзү» деп темага көргүзүг материалдарын тывар, таблица азы схеманы ону тайылбырлаарыңга канчаар ажыглап болурун боданыр.	1	25.09			М.54,55; ар.40-41
9.	8	Литературлуг эвес дыл (девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, жаргоннар).	«Амгы тыва дылдың ажыглалы» деп темага төгерик столдун ажылын чорудар.	1	2.10			«Школада өөреникчилерниң дылы» чогаадыкчы ажыл
10.	9.	Чүгле тыва дылда ажыглаттынып турар	«Мээң төрээн тыва дылым» деп төлевилел тургузар. Тест айтырыгларга харыылаар.	1	2.10			Төлевилелди чедир кылыр

		сөстөр.(Этнокультурлуг сөс курлавыры)						
11.	10..	Хыналда чогаадыг	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.	1	9.10			Чедир бижиир
Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар (5 шак)								
12.	1.	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында. Дорт чугаа. Дорт чугаалыг домакта авторнуң сөстери болгаш бижик демдектери.	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларның дугайында чугаага киржир.	1	9.10			М.75,ар.53
13.	2.	Доора чугаа.	Дорт болгаш доора чугааны база домакта авторнуң сөстери ылгаар, бижик демдектерин сагыыр. Демнежип ажылдаар: Мергежилгелерни күүседир. Дорт чугааны авторнуң сөстеринден аялга дузазы-биле ылгалдыр чугаалаар. Дорт чугаалыг домактарның схемазын тургузар база схема ёзугаар чогаадыр. Өске кижиниң чугаазын дорт чугаа-биле, доора чугаа-биле дамчыдар. Дорт чугааны дораа чугаа кылдыр өскерттир.	1	16.10			М.80, ар 55

14.	3.	Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.	Демнежип ажылдаар: Кайы-бир темага цитаталарны ажыглаары- биле тывар, бижик демдектерин сагыыр.	1	16.10			М.87, ар.59
15.	4.	Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур- дузазы.	Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазын тайылбырлаар.	1	23.10			М.90, ар.61
16.	5.	Катаптаашкын	Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир	1	23.10			М.94, ар.62
17.	6.	Хыналда ажыл	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.	1	13.11			Сөзүглел- биле ажыл
Синтаксис болгаш пунктуация (3 шак)								
18.	1.	Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың бөдүүн домактан ылгалы.	Грамматиканың бир кезээ синтаксис дугайында билиглерин ханыладыр	1	13.11			М.98, ар.65
19.	2.	Нарын домактарның бөлүктери: чагырышпаан, чагырышкан.	Сөс каттыжыышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны (деңнежилге, чагыржылга) тодарадыр.	1	20.11			М.101, ар.67
20.	3.	Нарын домактың кезектериниң аразында холбажыр аргалары: Эвилелдер чок болгаш эвилелдерлиг нарын домактар. Нарын домактың	Нарын домак иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргалар-биле таныжар: кожумактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстөр, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны.	1	20.11			М.104, ар.70

		кезектериниң үн аяны-биле каттыжары. Нарын домактың кезектериниң эвилелдер азы эвилелзиг сөстөр-биле каттыжары						
Чагырышпаан нарын домак (5 шак)								
21.	1.	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары	Чагырышпаан нарын домактың каттыжар аргаларын тодарадыр: эвилелдер дузазы-биле (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар); үн аяны; нарын домактың кезектериниң уткалыг харылзааларын билир.	1	27.11			М.109, ар 75
22	2.	Үн аяны болгаш каттыштырар эвилелдер дузазы- биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар.	Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектерин сагыыр. Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаар, үн аянын сагыыр. Схема ёзугаар домактарның сайгарылгазын кылыр.	1	27.11			М.112, 114; ар.78
23.	3.	Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар.	Демнежип ажылдаар: Бөдүүн домактардан чагырышпаан нарын домакты тургузар. Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Өөрөдилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир.	1	4.12			М.118, ар.80

24	4.	Аңгылаштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар.	Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. «Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар» деп дыңнадыгны белеткээр.	1	4.12			М.123,124.Ар .83
25.	5.	Чагырышпаан нарын домакка бижик демдектери. Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	Нарын домактар кирген диктантаыны бижиир. «Төөгү болгаш культураның тураскаалдары-биле таныжылга» деп төлевилел тургузар. Делгеренгей планны тургузар.	1	11.12			М.125, ар.84
26.	6.	Хыналда ажыл	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.	1	11.12			128, ар85
27.	7.	Чогаадыг	«Тураскаалдар чүнү чугаалап турарыл?» деп угаап боданыышкынныг чогаадыгны бижиир.	1	18.12			М.130, ар.87
Чагырышкан нарын домак								
28..	1.	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың туружу.	Чагырышкан нарын домак дугайында чугаага киржир. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домакты ылгаар онаалгаларлыг мергежилгелерни күүседир. Өөредилге ному-биле ажылдаар.	1	18.12			М.133, ар.89 М.137, ар.91
29.	2.	Чагырышкан нарын домакта кол болгаш	Чагырткан болгаш кол домактың аразында холбажыр аргаларын танып билир: кожумактар,	1	25.12			М.142, ар.95

		тайылбыр домак, оларның холбажыр аргалары	эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, артынчылар, үн аяны.					
30.	3.	Үениң тайылбыр домаа. Үениң тайылбыр домаанга бижик демдектери.	Чагырышкан нарын домакта үениң, тайылбыр домаан тып билир, бижик демдектерин шын салып билир.	1	25.12			М.149,ар.98
31.	4.	Немелдениң тайылбыр домаа. Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери.	Чагырышкан нарын домакта немелдениң тайылбыр домаан тып билир, бижик демдектерин шын салып билир.	1	15.01			М.155,!58.Ар.104
32.	5.	Тодарадылганың тайылбыр домаа.	Чагырышкан нарын домакта тодарадылганың тайылбыр домаан тып билир, бижик демдектерин шын салып билир.	1	15.01			М.163,164.Ар.106
33.	6.	Даар байдалдың тайылбыр домаа.	Чагырышкан нарын домакта даар байдалдың тайылбыр домаан тып билир, бижик демдектерин шын салып билир.	1	22.01			М.166,167,ар.108
34.	7.	Чөрүлдээниң тайылбыр домаа.	Чагырышкан нарын домакта чөрүлдээниң тайылбыр домаан тып билир, бижик демдектерин шын салып билир.	1	22.01			М.173,174, арю112
35.	8.	Сорулганың тайылбыр домаа.	Чагырышкан нарын домакта сорулганың тайылбыр домаан тып билир, бижик демдектерин шын салып билир.	1	29.01			М.178, ар.114

36.	9.	Чылдагаанның тайылбыр домаа.	Чагырышкан нарын домакта чылдагаанның тайылбыр домаан тып билир, бижик демдектерин шын салып билир.	1	29.01			M.182, 184.Ар 119
37.	10..	Деңнелгениң тайылбыр домаа.	Чагырышкан нарын домакта деңнелгениң тайылбыр домаан тып билир, бижик демдектерин шын салып билир.	1	5.02			M.191,ар.123
38.	11.	Туруштуң тайылбыр домаа.	Чагырышкан нарын домакта туруштуң тайылбыр домаан тып билир, бижик демдектерин шын салып билир.	1	5.02			M.194,195, ар.125
39.	12.	Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа.	Чагырышкан нарын домакта кылдыныг аргазының тайылбыр домаан тып билир, бижик демдектерин шын салып билир.	1	12.02			M.200, ар 128
40.	13.	Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Чогаадыкчы ажыл: Надя Рушеваның дугайында авазының чугаазындан үзүндүнү сактып чугаалаар. Ук сөзүглелди нарын болгаш нарынчыттынган домактар-биле делгемчидер	1	12.02			M.201,ар.129
41.	14.	Хыналда ажыл	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир	1	19.02			M.203,ар.131

42.	15.	Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайында билиг. Оларнын кезектеринин аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.	Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Нарын синтаксистиг конструкцияларны танып тывар, оларнын кезектеринин аразында харылзааларны (дес-дараалаан, чангыс аймак эвес, чангыс аймак болгаш холушкак) ылгаар. Нарын синтаксистиг конструкцияларга бижик демдектерин салганын тайылбырлаар.	1	19.02			M.216, ар.142
43.	16.	Нарын синтаксистиг конструкцияларнын синтаксистиг сайгарылгазы.	Нарын синтаксистиг конструкцияларнын сайгарылгазын кылыр. Бот ажылдаар: Нарын синтаксистиг конструкцияларны угаап боданыышкынга (монологка) ажыглаар.	1	26.02			M.220, ар.145
44.	17.	Хыналда ажыл	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.	1	26.02			M.224, акр 147
45.	18	Чогаадыг»НСК-ни чедимчелиг ажыглаары-дылдың база бир уран аргазы»	Харылзаалыг чугаазын сайзырадыр	1	4.03			M.228,ар.149
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы (5 шак)								

46.	1.	Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери.	Сөзүглел дугайында билиин ханыладыр. Демнежип ажылдаар: Сөзүглелдин кол демдектерин (уткалыг кезектерге чарлырын, утка талазы-биле чаңгыс аай болурун, кезектериниң аразында харылзаалыын) тодарадыр.	1	4.03			M.232p.152
47.	2.	Сөзүглелдин темазы, кол бодалы.	Бот ажылдаар: Сөзүглелде чугула (дүлгүүр) сөстөрни тывар, сөзүглелдин кол бодалын болгаш темазын тодарадыр.	1	11.03			M.236, ap.156
48.	3.	Сөзүглелдин уткалыг кезектери (микротема). Абзац дугайында билиг.	Сөзүглелдин уткалыг кезектерин ылгаар. Абзацты чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болур деп билип алыр. Сөзүглелдин тургузуун тодарадыр.	1	11.03			M.239,240, 247,ap159-162
49.	4.	Домактарнын (лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг) болгаш сөзүглелдин (микротемалар) кезектериниң аразында каттыжар аргалары.	Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Сөзүглелди тургузар база ону эде тургузарының кол хевирлерин (план, тезис, конспект (допчулай бижиир), аннотацияны) ажыглаар.	1	18.03			M.250, ap.166
50.	5.	Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин планы. Тезис. Сөзүглелди допчулай бижири (конспект). Аннотация. Чогаадыг. Тест	Сөзүглел тургузарының негелделерин сагып, аңгы-аңгы хевирлернин сөзүглелдерин тургузар. Сөзүглелди кандыг сорулга-биле, кымга хамаарыштыр бижээниниң болгаш ооң темазының, кол бодалының аайы-биле дылдың аргаларын	1	18.03			M.253,ap.167

			шилип ажыглаар.Сөзүглелдин дылының онзагайын сайгарар.					
Стилистика (9 шак)								
51.	1	Стилистика дугайында билиг, ооң кол демдектери	Сөзүглелдер-биле ажыл, кайы стильде бижиттингенин тодарадыр	1	1.04			М.258, ар.171
52.	2.	Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар.	Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактарны тодарадыр.	1	1.04			М.261, ар
53	3	Ном стили, ооң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек стильдери. Эртем стилиниң жанрлары (үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия).	Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Ном стилиниң янзыларын аңгылаар (эртем, публицистика, албан-херек) ылгаар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Ном стилиниң кол жанрларын ылгаар: эртем (үненел, аннотация, илеткел, эртем статьязы, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...).	1	8.04			М.265,267,269 , ар183
54	4.	Албан-херек стилиниң жанрлары (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...).	Сөзүглелдер тургузар:чагаа, хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме	1	8.04			М.273,274; ар.186

55.	5.	Публицистика стилиниң жанрлары (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...).	Сөзүглелдер тургузар: солунга статья, интервью, орук демдеглелдери.	1	15.04			M.279, ap.191
56.	6.	Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары.	Чугаа стилин тодарадыр, ооң-биле холбашкан чугаа культуразын сагыыр. Чугаа стилиниң хевирлерин (кандыг-бир чүве чугаалажыры, кандыг-бир айтырыгга хамаарыштыр маргыжары, чугаалаары, кижилерниң амы-хууда чагаалары) ылгаар болгаш оларның онзагайларын тодарадыр.	1	15.04			M.291,293,ap.202
57.	7.	Чечен чогаал стили, ооң жанрларының дыл талазы-биле онзагайлары.	Чечен чогаал дылының онзагайларын тодарадып тайылбырлаар	1	22.04			M.298, ap.207
58.	8.	Синонимика – стилистиканың кол өзээ. Лексиканың стиль синонимнери.	Синонимниг одуруг тургузуп билири, синонимнерниң кайы бөлүккө турарын тодарадып билири	1	22.04			M.307, 309,ap213
59.	9.	Грамматиканың стиль синонимнери. Словарьлыг диктант	Сөзүглел-биле ажыл. Грамматиканың стиль синонимнерин, оларның илереттинген аргаларын тодарадып билири	1	29.04			M.313,316, ap217
60	10.	Практиктиг ажыл	Алган билиглерин бадыткаар, онаалгаларны күүседир.	1	29.04			

Чугаа чорудулгазы болга чугаа культуразы (4 шак)

61	1.	Аас болгаш бижимел чугаа, монолог, диалог, полилог (катаптаашкын).	Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар, хевирлеринге сөзүглелдерини тургузар. Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередириңде, сөс курлавырын чөптүг ажыглаар. Сүмелээни тема ёзугуаар монолог, диалогтарны тургузар. Номчаан азы дыңнаан сөзүглелин долузубиле, кызыра азы херек кезектерин чугаалап дамчыдар.	1	6.05			M.323,ap.222
62.	2.	Литературлуг дылдың нормалары. Фонетика болгаш орфоэпия талазы-биле нормалар. Лексика талазы-биле нормалар.	Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Тыва дылдың кол-кол нормаларының даңзызын таблицага көргүзер. Демнежип ажылдаар: дыл словарьлары болгаш немелде литератураны канчаар ажыглаарын өөренип көөр.	1	6.05			M.333,336, ap.231
63	3.	Грамматиктиг нормалар. Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар.	Сөзүглел-биле ажыл.Бердинген сөстөрнүң орфографтыг болгаш пунктуация талазы- биле хажыдыышкыннарын тып өөренир.	1	13.05			M.342, ap.234
64	4.	Сөзүглел-биле ажылдың хевирлери. Өөредилге ному, дыл словарьлары, немелде литература-биле ажылдаар аргалар.	Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Тыва дылдың кол-кол нормаларының даңзызын таблицага көргүзер. Демнежип ажылдаар: дыл словарьлары болгаш немелде литератураны канчаар ажыглаарын өөренип көөр.	1	13.05			M.347, ap 238

65.	5.	Хыналда ажыл	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.	1	20.05			М.349, ар. 240
5-9 класстарга өөрөнгөн чүүлдеринге түңнел катаптаашкын (3 шак)								
66	1.	Фонетика. Орфоэпия. Орфография	Өөрөнгөн эрткенин катаптап быжыглаар. Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажылдаар.	1	20.05			М.352, ар.242
67	2.	Лексика. Морфология.	Өөрөнгөн эрткенин катаптап быжыглаар. Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажылдаар.	1	23.05			М.358,360.Ар. 258
68	3.	Синтаксис болгаш пунктуация. Стилистика.	Өөрөнгөн эрткенин катаптап быжыглаар. Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажылдаар.	1	23.05			М.370, ар 252; М.373, ар.255